

15. Цивільне право України: підручник: [С.О. Харитонов, О.І. Харитонova, О.В. Старцев]. – Вид. 3, перероб. і доп. – К.: Істина, 2013. – 808 с.

16. Цивільне право України: Загальна частина / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка.; за ред. І.А. Бірюкова і Ю.О. Заїки. – К.: Алеута, 2014. – 510 с.

17. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України № 755-IV від 15.05.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.

18. Зеліско А.В. Цивільна правосуб'єктність корпоративних інвестиційних фондів / А.В. Зеліско // Держава і

право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 59. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 20013. – 600 с.

19. Про затвердження Порядку формування та ведення державного реєстру фінансових установ, які надають фінансові послуги на ринку цінних паперів : Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 2030 від 03.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1614-15>.

20. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України № 2664-III від 12.07.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.

УДК 347.73 (477)

## ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СПОСОБІВ І ЗАСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ПАЦІЄНТА

Дроздова О.В., аспірант  
кафедри цивільно-правових дисциплін  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті проведено теоретико-правовий аналіз категорій «способи захисту» і «засоби захисту» прав пацієнта. Проаналізовані точки зору вчених на визначення правової природи цих категорій. Досліджено, що необхідно розрізняти поняття «способ захисту прав» і «засіб захисту прав», які хоча й пов'язані, але не є тотожними. Визначено класифікацію засобів захисту прав пацієнта. При дослідженні було встановлено правову природу альтернативних способів вирішення спорів та їх співвідношення із формами та засобами захисту прав пацієнта.

**Ключові слова:** способи захисту прав, засоби захисту прав, форми захисту прав, права, пацієнт, альтернативні способи вирішення спорів.

В статті проведено теоретико-правовий аналіз категорій «способы защиты», «средства защиты» прав пациента. Проанализированы точки зрения ученых на определение правовой природы данных категорий. Доказано, что необходимо различать понятия «способ защиты прав» и «средство защиты прав», которые хотя и связаны, но не являются тождественными. Определена классификация средств защиты прав пациента. Сформулированы способы защиты прав пациента. При исследовании была установлена правовая природа альтернативных способов разрешения споров и их соотношение с формами и средствами защиты прав пациента.

**Ключевые слова:** способы защиты прав, средства защиты прав, формы защиты прав, права, пациент, альтернативные способы разрешения споров.

Drozdova O.V. DIFFERENTIATION OF WAYS AND MEANS TO PROTECT PATIENT'S RIGHTS

This article presents theoretical and legal analysis of categories «means of protection», «protection» of patient. Scientists analyzed in terms of determining legal nature of categories «means of protection», «protection» of patient. Investigated need to distinguish between concept of «method rights protection» and «rights protection means» which although related, but not identical. Defined classification remedies patient. Formed ways to protect patient rights.

**Key words:** method rights protection, rights protection means, forms of protection of rights, rights, patient, alternative methods of dispute resolution.

**Постановка проблеми.** Проблема забезпечення ефективного захисту цивільних прав, свобод та інтересів особи є однією з головних серед проблем реального впровадження у суспільні відносини принципу верховенства права, закріпленого у частині першій ст. 8 Конституції України. Цей захист здійснюється, перш за все, судами [1]. Це свідчить про актуальність проблеми способів і засобів захисту цивільних прав та інтересів.

**Ступінь розробленості проблеми.** У центрі уваги багатьох учених перебуває інститут захисту цивільних прав у цілому, а саме у працях М. Агаркова, С. Алексеева, Ю. Білоусова, Т. Боднаря, В. Борисової, А. Довгерта, І. Жилінкової, О. Дзери, С. Іванової, З. Красіловської, Н. Кузнецової, Н. Леннуар, В. Луця, Р. Майданика, Н. Мироненко, О. Підпригори, Ю. Разметаєвої, О. Спектор, П. Федоренко, Є. Харитонova, Я. Шевченко, А. Яреми та ін.

**Мета статті.** Незважаючи на інтерес до вказаної проблематики, залишається малорозро-

бленим питання відмежування категорій «засоби захисту» і «способи захисту» цивільних прав пацієнтів. Отже, вважаємо за потрібне присвятити цю статтю з'ясуванню співвідношення зазначених категорій, а також дослідженню конкретних способів і засобів захисту прав пацієнтів.

**Виклад основного матеріалу.** Спершу встановимо, як тлумачаться досліджувані поняття. У літературі дискусійним є питання щодо трактування термінів «способи» та «засоби». Так, деякі дослідники під способами захисту розуміють «засоби правового впливу, які застосовуються компетентними органами щодо зобов'язаних осіб або правопорушників із метою відновлення порушеного (оспороного) права людини» [2, с. 295]. Тобто, способи і засоби за цією концепцією є схожими категоріями.

На думку інших [3], терміни «правові засоби» і «способи» близькі за змістом, але не тотожні. Дійсно, їх не слід ототожнювати хоча б тому, що способи чітко встановлюються законом або договором, а правові засоби належать не лише



до матеріального світу, але й до інтелектуальної сфери [3].

У суворому розумінні категорії «способи» та «засоби» означають різні дії, спрямовані на захист прав, тобто різні елементи (види або частини) діяльності із захисту суб'єктивних прав [4, с. 41], хоча між ними існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність, що часто призводить до змішування понять.

Цікавою є позиція дослідниці Н.Д. Гетьманцевої, яка визначає, що спосіб захисту – сукупність дій, за допомогою яких відновлюються, визнаються, встановлюються права та законні інтереси особи. Засіб захисту – це сукупність дій, спрямованих на відновлення, визнання і встановлення прав та законних інтересів особи. Спосіб захисту є засобом для форми захисту. При цьому кожний спосіб захисту має свої засоби [5].

Отже, необхідно розрізнити поняття «спосіб захисту прав» та «засіб захисту прав», які хоча й пов'язані, але не є тотожними.

Говорячи про способи захисту, іноді вживають також термін «міра захисту», який є синонімом слова «способи», і термін «метод захисту», що є не зовсім точним, оскільки «метод» – це сукупність певних засобів і способів. Використання терміна «вид захисту» не є помилкою, однак він означає поняття більш загального порядку [6].

Тепер розглянемо різні засоби захисту прав пацієнта й визначимо, який засіб захисту права є ефективнішим і найбільш актуальним для пацієнта.

Якщо говорити про ефективність застосування засобів захисту права пацієнтів, то, наприклад, Р. Гринюк [7, с. 13] найефективнішим визнає інститут омбудсмена, а З. Гладун, аналізуючи правові конфлікти між лікарями та пацієнтами, вважає ефективним саме звернення до третьої, незалежної сторони, яка має знання у сфері медицини та психології [8, с. 178].

Позиція І. Паращич [9, с. 13] та В. Галай [10, с. 15] є вельми цікавою, хоча вони й ототожнюють способи і засоби захисту прав пацієнтів, як раніше зауважувалося, різниця між способом і засобом захисту прав полягає в тому, що перший є сукупністю дій, за допомогою яких відновлюються, визнаються, встановлюються права та законні інтереси особи, а другий є сукупністю дій, спрямованих на це. Тобто спосіб – це «як захистити», а засіб – «чим» або «завдяки чому».

Отже, на думку І. Паращич, перспективними судовими способами щодо захисту прав пацієнтів визначено: звернення до Конституційного Суду, адміністративне судочинство, звернення до Європейського суду з прав людини та використання механізму третейського судочинства у захисті пацієнтів [9, с. 13]. Схожу точку зору має і В. Галай, яка пропонує таку класифікацію способів захисту прав пацієнтів: система оскарження порушених прав у сфері охорони здоров'я; звернення до інститутів судочинства; застосування примирювальних процедур; звернення до недержавних організацій [10, с. 15].

Роблячи попередній висновок, зазначимо, що пацієнт, цивільне право якого порушене, подає позов до суду, який є засобом захисту прав пацієнта, а безпосередньо судовий захист – це форма захисту прав пацієнта. При цьому право на звернення за судовим захистом включає не тільки подання до суду позовної заяви, а й можливість подання зустрічного позову або за-

перечень проти позову, вимагання винесення рішення та примусового його виконання.

Перш ніж звернутися до суду, пацієнт має право звертатися до будь-яких інших державних органів і недержавних організацій, які, на його думку, зможуть вирішити питання захисту прав.

У випадку порушення умов договору про надання медичних послуг або надання неякісних послуг пацієнт має право подати скаргу до Управління захисту прав споживачів, яке діє при органах виконавчої влади (місцевого самоврядування) відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів».

Звернення пацієнта до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) є перспективним засобом захисту прав пацієнтів на підставі Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», яким передбачено це тільки у досудовому порядку.

Хоча омбудсман включений до системи інститутів держави, але на тих підставах, на яких він діє, не завжди має достатній вплив, відповідно залишається умовним суб'єктом захисту прав, у тому числі щодо захисту прав пацієнта.

Кількість позовів пацієнтів до Європейського суду з прав людини «проти України» свідчить про те, що інститут захисту прав пацієнтів в Україні потребує оновлення. Це можна зробити, запровадивши в Україні інститут омбудсмена з прав пацієнта, який діє у багатьох країнах світу, зокрема, Австрії, Бельгії, Хорватії, Польщі, Греції, Великій Британії, Угорщині.

Виходячи з проведеного аналізу точок зору різних дослідників, визначимо свою класифікацію засобів захисту прав пацієнта: 1) звернення до Управління захисту прав споживачів; 2) звернення пацієнта до омбудсмена; 3) звернення до недержавних організацій; 4) звернення до медіатора як третьої сторони; 5) звернення до третейського суду; 6) подання скарги до відповідного органу в адміністративному порядку; 7) позов до суду загальної юрисдикції; 8) звернення до Європейського суду з прав людини.

У випадку надання пацієнту неякісної медичної допомоги (послуг) він може захистити свої права і завдяки альтернативному врегулюванню спорів (АВС). Зауважимо, що слід відрізнити способи захисту прав та альтернативні способи вирішення спорів. Деякі вчені альтернативні способи вирішення спорів називають альтернативними формами та вказують їх, як сукупність елементів, складною альтернативною системою вирішення правових спорів і конфліктів загалом, що має тенденцію до подальшого перетворення на приватне процесуальне право [11], або розуміють як прийоми і способи вирішення спорів поза системою державного правосуддя» [12, с. 9]. Зауважимо, що використання терміна «форма АВС» може характеризувати орган, який застосує обраний сторонами спосіб АВС [13].

Друга група вчених альтернативні способи вирішення спорів визначає, як засоби несудового впливу на спір [15, с. 80]. Третя група вчених вважає, що альтернативне вирішення спорів відображає процес, тобто являє собою систему взаємопов'язаних дій сторін та інших осіб із розгляду існуючого спору, спрямованих на його позасудове врегулювання або вирішення з використанням примирних чи інших незаборонених процедур, що здійснюється, як прави-

ло, на підставі сумлінного волевиявлення сторін [15, с. 161; 16, с. 126; 17]. Отже, як бачимо, у науці немає єдиного підходу до змісту АВС.

Більш доцільним вважаємо використання терміна «спосіб АВС». Якщо розглядати альтернативні способи вирішення спорів у сфері медичної діяльності, то виявимо таке визначення альтернативних способів вирішення спорів пацієнтів – це способи вирішення спору в позасудовому порядку, в тому числі у поєднанні з судовими процедурами, що виникає у процесі надання медичної допомоги (послуги), метою яких є усунення суперечностей між сторонами, розв'язання, зменшення негативних наслідків.

Роблячи попередній висновок, зазначимо, що оскільки до неюрисдикційних форм захисту прав відносять альтернативні способи вирішення спорів [14, с. 81] або розглядають їх як альтернативу державному правосуддю [11], то можна стверджувати, що за спрямованістю дій альтернативні способи вирішення спорів більш схожі на форми захисту прав, ніж способи захисту прав, оскільки, як раніше зауважувалося, є засобом для форми захисту.

Більшість учених виділяють такі альтернативні способи вирішення спорів: переговори; посередництво (медіація); третейський суд.

Як бачимо, до альтернативних способів вирішення спорів належать ті способи вирішення спорів, якими пацієнт може скористатися, застосувавши засоби захисту своїх прав, а саме: подання скарги до відповідного органу в адміністративному порядку; звернення до медіатора як третьої сторони; звернення до третейського суду. Розглянемо їх детальніше.

Переговори – найпоширеніший спосіб вирішення правових спорів, які становлять процес обговорення предмета спору між сторонами конфлікту з метою досягнення взаємоприйнятної домовленості [18, с. 60].

Під час проведення переговорів відбувається взаємодія між пацієнтом і медичним працівником або адміністрацією медичного закладу. Так, пацієнт, цивільне право якого порушене, може звернутися до адміністрації медичного закладу зі скаргою головному лікарю (директору, наприклад, приватної клініки) медичного закладу. Статтею 3 Закону «Про звернення громадян» визначаються види звернень громадян, серед яких – заява (клопотання) та скарга. Скарга пацієнта є офіційним документом, за допомогою якого він заявляє про свою позицію щодо юридичного конфлікту, що виник між ним і працівником медичного закладу [19, с. 226].

Медіація – це самостійний спосіб урегулювання правових спорів, що являє собою особливим чином організовану процедуру переговорів за участю нейтрального посередника (медіатора), який сприяє обговоренню сторонами умов урегулювання правового спору і прийняттю взаємовигідного рішення [20, с. 76]. Варто зазначити, що посередництво (медіація) у вирішенні юридичних конфліктів суб'єктів медичних правовідносин, де однією зі сторін є пацієнт, використовують у своїй діяльності такі громадські організації, як Всеукраїнська громадська організація «Фундація медичного права та біоетики України», Харківська правозахисна група.

Щоб виявити доцільність медіації для захисту прав пацієнта, необхідно порівняти її з третейським судочинством, яке теж є досудовою процедурою у захисті прав пацієнта.

Виходячи з того, що основною метою процесу медіації є стимулювання сторін конфлікту до взаємодії, медіатор є не експертом, який виносить рішення, а має на меті забезпечення переговорів між сторонами з дотриманням процедури медіації. Тоді як допомога третьої сторони у третейському процесі ґрунтується на юридичному консультуванні щодо можливості розгляду предмета справи пацієнта у третейському суді й отриманні порад щодо обсягу його прав і способів захисту згідно з нормами чинного законодавства [22]. У третейському судочинстві учасниками правовідносин можуть бути: пацієнт, представник пацієнта (юрист, адвокат), представник медичного закладу та третейський суддя (судді) [10, с. 15].

Діяльність третейських судів, безперечно, має свої переваги [23, с. 26], а медіація виокремлюється як перспективний спосіб вирішення спорів. І хоча у цього способу є багато позитивних аспектів, на чому наполягають такі вчені, як К. Гусаров [24, с. 292], Н. Гайдук, І. Сеньюта [26, с. 82], В. Галай [25, с. 66], в активного використання медіації є і противники. Так, адвокати часто вказують на те, що якщо сторонам так і не вдається дійти згоди, вартість процесу сильно зростає [20, с. 78].

Отже, можна говорити про актуальність, ефективність і важливість для пацієнта таких альтернативних способів при розгляді спорів у випадку надання пацієнту неякісної медичної допомоги (послуг), що часто тягне за собою заподіяння шкоди здоров'ю та, як наслідок, порушення прав пацієнта.

Захистом прав пацієнтів у випадку надання пацієнту неякісної медичної допомоги (послуг) займаються також недержавні організації. Зокрема, правозахисною діяльністю недержавних організацій із захисту прав пацієнтів займаються так звані «юридичні клініки» вищих навчальних закладів, які створюються з метою спільної реалізації професійних та суспільних інтересів працівників клініки (взаємодопомога медиків і правників) при вільному виборі напрямів діяльності за власною ініціативою (наприклад, безкоштовна правова допомога пацієнтам шляхом юридичних консультацій) [10, с. 16].

Охорона громадського здоров'я є однією з важливих сфер діяльності неурядових організацій в Україні [26, с. 324]. Зокрема, консультуванням медичних працівників займається юридична клініка Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [27].

Таким чином, діяльність громадських організацій, які здійснюють захист прав пацієнтів, має позитивний результат, тому що є сприянням спільній праці юристів-практиків, викладачів, науковців, студентів-волонтерів і шляхом комплексу правозахисних дій надає можливість пацієнту отримати допомогу.

Отже, пропонуємо доповнити ч. 5 ст. 8 Основ законодавства України про охорону здоров'я: «У разі порушення законних прав та інтересів у сфері охорони здоров'я громадянин має право звертатися до державних органів і недержавних організацій, які зможуть вирішити питання захисту його порушених прав у порядку досудового розгляду, встановленому законодавством».

Перелік способів захисту прав визначений у ст. 16 ЦК України, але він не є вичерпним. Суд може захистити цивільне право або інтерес в інший спосіб, установлений договором або законом. Як правило, особа, право якої поруше-





не, може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом захисту свого права [28].

Розглядаючи здійснення права на захист, зауважимо, що особа здійснює його на свій розсуд за власним волевиявленням. Нездійснення особою права на захист не є підставою для припинення цивільного права, що порушене, крім випадків, установлених законом. Це притаманне і цивільно-правовому захисту прав пацієнта.

Особливість інституту способів захисту цивільних прав полягає в тому, що він знаходиться «на стику матеріального і процесуального права» [29, с. 40]. Тому способи захисту цивільних прав можуть бути як матеріально-правовими (дії суб'єктів матеріально-правових відносин спрямовані на захист порушених цивільних прав), так і процесуальними діями (дії юрисдикційних органів спрямовані на захист порушених або оспорюваних цивільних прав) [6]. Вважаємо, що це є доцільним і для цивільно-правового захисту прав пацієнта.

Класифікацію способів захисту цивільних прав пропонує Р. Стефанчук [30, с. 187–194], який поділяє способи захисту особистих немайнових прав на: а) превентивно-пресікальні, б) відновлювальні; в) компенсаційні.

Якщо взяти за основу цю класифікацію, то до способів захисту прав пацієнтів можна віднести превентивно-пресікальні способи захисту, спрямовані на попередження і припинення порушення прав пацієнтів, зокрема, визнання права.

Превентивно-пресікальні способи захисту – це припинення дії, яка порушує права пацієнтів. Крім цього, до цих способів слід віднести зміну правовідношення та припинення правовідношення, які пов'язані з необхідністю змінити або припинити існуюче правовідношення, якщо порушується суб'єктивне право пацієнта, які застосовуються у юрисдикційній та неюрисдикційній формах. Також актуальним є визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, зокрема, наказу головного лікаря, якщо він незаконний та порушує суб'єктивне право пацієнта.

Відновлювальні способи захисту прав пацієнтів спрямовані на поновлення права пацієнтів, тобто відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права. Примусове виконання обов'язку в натурі, яке відносять до відновлювальних способів, застосовується тоді, коли зобов'язана особа відмовляється або уникає можливості виконати свій обов'язок, зокрема, примусове виконання обов'язків лікаря при наданні медичної допомоги (послуги).

Компенсаційні способи захисту прав пацієнтів застосовуються, коли поновлення права на надання медичної допомоги (послуги) є неможливим у повному обсязі, а також коли одночасно з порушення цього права пацієнтові була завдана інша шкода, пов'язана з порушенням його прав, наприклад, відшкодування майнової шкоди, компенсація моральної шкоди.

Підбиваючи підсумки, сформулюємо такі висновки. Слід розрізняти поняття «спосіб захисту прав» та «засіб захисту прав», які хоча пов'язані, але не є тотожними. По-друге, у статті визначено класифікацію засобів захисту прав пацієнта: 1) звернення до Управління захисту прав спо-

живачів; 2) звернення пацієнта до омбудсмена; 3) звернення до недержавних організацій; 4) звернення до медіатора як третьої сторони; 5) звернення до третейського суду; 6) подання скарги до відповідного органу в адміністративному порядку; 7) позов до суду загальної юрисдикції; 8) звернення до Європейського суду з прав людини. Під час дослідження сформовані способи захисту прав пацієнта: а) превентивно-пресікальні, б) відновлювальні; в) компенсаційні. Альтернативні способи вирішення спорів за спрямованістю дій більш схожі на форми захисту прав, ніж способи захисту прав, якими пацієнт може скористатися, застосувавши засоби захисту своїх прав.

#### ЛІТЕРАТУРА:

1. Ярема А. Право особи на ефективні засоби судового захисту цивільних прав та інтересів // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 20 (59). – № 1. – 2007. – С. 195–195 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.science.crimea.edu/zapiski/2007/law/uch\\_20\\_11/30\\_yarema.pdf](http://www.science.crimea.edu/zapiski/2007/law/uch_20_11/30_yarema.pdf).
2. Стремоухов А. Правовая защита человека [Текст] / А. Стремоухов. – М.: Норма, 2006. – 352 с.
3. Мельничук О. Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту [Текст] / О. Мельничук // Адвокат. – 2011. – № 4. – С. 23–27. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv\\_2011\\_4\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_4_4).
4. Чечот Д. Суб'єктивное гражданское право и формы его защиты [Текст] / Д. Чечот. – Л., 1968. – 71 с.
5. Гетьманцева Н. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав [Текст] / Н. Гетьманцева, І. Козуб // Адвокат. – 2009. – № 11. – С. 37–42. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv\\_2009\\_11\\_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2009_11_7).
6. Притика Ю. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів [Текст] / Ю. Притика // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Випуск № 60/62 за 2004 рік. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://papers.univ.kiev.ua/1/jurydychni\\_nauky/articles/prytyka\\_y\\_the\\_definition\\_and\\_differentiation\\_of\\_the\\_methods\\_of\\_the\\_defense\\_of\\_ci\\_17933.pdf](http://papers.univ.kiev.ua/1/jurydychni_nauky/articles/prytyka_y_the_definition_and_differentiation_of_the_methods_of_the_defense_of_ci_17933.pdf).
7. Гринюк Р. Інституційна умова реалізації принципу реальності прав і свобод людини і громадянина [Текст] / Р. Гринюк // Правничий часопис Донецького університету. – 2007. – № 1 (17). – С. 8–16.
8. Гладун З. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення в Україні [Текст]: [монографія] / З. Гладун. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 720 с.
9. Паращич І. Державні механізми забезпечення та захисту прав пацієнтів в Україні: стан і тенденції розвитку [Текст]: автореф. дис. канд. наук із держ. упр.: 25.00.02 / І. Паращич; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К., 2010. – 20 с.
10. Галай В. Реалізація прав людини та громадянина в контексті захисту прав пацієнта: теоретико-правовий аспект [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Галай; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с. – С. 15.
11. Спектор О. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. Спектор; МОНМС України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 18 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mydisser.com/ru/catalog/view/6/44/9254.html>.
12. Леннуар Н. Альтернативное разрешение споров: переговоры и медиация [Текст]: учеб.-метод. пособие / Н. Леннуар. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербурга. ин-та права им. Принца П. Ольденбургского, 2004. – 100 с.
13. Красіловська З. Альтернативні способи вирішення спорів у сфері державного управління [Текст] / З. Красіловська // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2015. – Вип. 1 (24) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnicтво/2015/2015\\_01\(24\)/18.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnicтво/2015/2015_01(24)/18.pdf).

14. Вознюк Н. Альтернативні способи вирішення господарсько-правових спорів [Текст] / Н. Вознюк // Юридична Україна: Правовий часопис. – 2013/2. – № 10. – С. 80–83.
15. Конов А. Понятие, классификация и основные виды альтернативных способов разрешения споров [Текст] / А. Конов // Журнал российского права. – 2004. – № 12. – С. 161–166.
16. Менкель-Мидоу К. Неформальное, формальное и «полупоформальное» правосудие в США // Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст: Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права, 18–21 сентября 2012 г., Москва, Россия [Текст]: сборник докладов / Под ред. д. ю. н. Д. Малешина; Международная ассоциация процессуального права. – М.: Статут, 2012. – 720 с. – С. 126–127.
17. Здрок О. Примирительные процедуры в гражданском судопроизводстве: понятие, классификация, тенденции развития (на примере Республики Беларусь) [Текст] / О. Здрок // Вестник гражданского процесса. – 2012. – № 1. – С. 180–223. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://www.law.bs.u.by/pub/28/Zdrok\\_1.pdf](http://www.law.bs.u.by/pub/28/Zdrok_1.pdf).
18. Носырева Е. Альтернативное разрешение споров в США [Текст] / Е. Носырева. – М.: Издательский дом «Горос», 2005. – 320 с.
19. Сенюта І. Адміністративно-правовий захист прав пацієнтів в Україні / І. Сенюта // Адміністративне право і процес: шляхи вдосконалення законодавства і практики [Текст]: зб. матер. наук.-практ. конф., 22 груд. 2006 р., Київ / ред. кол.: О. Джужа, В. Дзюба, С. Стеценко [та ін.]. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 225–229.
20. Турышева Н. Примирительные процедуры и мировое соглашение в гражданском процессе зарубежных стран [Текст] / Н. Турышева // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 11 // Право. – 1996. – № 3. – С. 74–84.
21. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування [Текст] / Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
22. Створення та діяльність третейських судів в Україні [Текст]: практичний посібник / За заг. ред. Є. Пікалова. – К.: Четверта хвиля, 2002. (Серія «Альтернативні способи вирішення конфліктів»). – 188 с.
23. Гусаров К. Загальні та третейські суди в системі цивільної юрисдикції [Текст] / К. Гусаров // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. Збірник наукових праць. – Донецьк, 2003. – № 3. – С. 289–295.
24. Альтернативні підходи до розв'язання конфліктів: теорія і практика застосування [Текст] / Н. Гайдук, І. Сенюта, О. Бік, Х. Терешко. – Львів: ПАІС, 2007. – 296 с.
25. Галай В. Способи захисту прав пацієнтів в Україні [Текст]: науково-практичний посібник. – К.: КНТ, 2009. – 72 с.
26. Левченко Л. Участь неурядових організацій у виробленні законодавчих ініціатив і рішень у галузі громадського здоров'я в Україні [Текст] / Л. Левченко // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: матеріали щоріч. наук.-практ. конф., 20 січня 2006 р. У 2 ч. / наук. ред. проф. Я. Малика. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Ч. 1. – С. 323–326.
27. Смульська А. До питання розвитку юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Каразіна – класичного університету з європейською системою освіти [Текст] / А. Смульська // Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. Серія: Право. – 2014. – № 1137. – Вип. 18. – С. 18–21. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR\\_2014\\_1137\\_18\\_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2014_1137_18_5).
28. Цивільне право. [Текст]: підручник: у 2 т. / В. Борисова (кер. авт. кол.), Л. Баранова, Т. Бегова та ін.; за ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. – Х.: Право, 2014. – Т. 1. – 656 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://pidruchniki.com/1048030445922/pravo/sposobi\\_zahistu\\_subyektivnih\\_tsivilnih\\_prav\\_interesiv](http://pidruchniki.com/1048030445922/pravo/sposobi_zahistu_subyektivnih_tsivilnih_prav_interesiv).
29. Иванов О. Право на судебную защиту [Текст] / О. Иванов // Сов. государство и право. – 1970. – № 7. – С. 40–48.
30. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) [Текст]: монографія / Р. Стефанчук; відп. ред. Я. Шевченко. – К.: КНТ, 2008. – 626 с.